

Проблеми дослідження історії козацтва кінця XVIII – першої половини XIX століття

Однією з центральних проблем вітчизняної історичної науки залишається історія козацтва, подальша розробка якої пов'язана з прагненням науковців заповнити існуючі прогалини, розширити уявлення про суспільну верству, що на певних відрізках історії відігравала провідну роль в українському суспільстві. Вивчення становища козацтва, незважаючи на популярність і навіть деяку кон'юнктурність теми в останні роки, в науковому сенсі ще довго буде представляти собою обширне поле для дослідницьких зусиль, оскільки цілий ряд тем, сюжетів, періодів історії козацтва все ще залишаються недостатньо простудійованими. Особливо справедливим це можна визнати відносно періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст., часу, який істориками, з моєї точки зору, не зовсім точно визначається як “втягування козаків до імперського соціуму” [1]. Здається, саме така неувага до цього відрізка історії стану спричинила побутування в суспільній свідомості уявлення, що з ліквідацією військової організації в кінці XVIII ст. зникло й саме козацтво. Щоправда, в сучасній вітчизняній історіографії докладається багато зусиль до вивчення козацьких спільнот, що існували в XIX ст. на півдні України [2], але їхнє функціонування історики все ж таки переважно пов'язують з відповідними військово-організаційними структурами і таким чином не виходять за межі традиційних підходів в розробці історії козацтва.

Значно менше пощастило козацтву Лівобережної України. До сьогодні фактично єдиним дослідженням його історії після ліквідації малоросійських полків у 1783 р. можна вважати працю М.Стороженка, опубліковану ще в 1897 р. на сторінках “Киевской старины” [3]. З точки зору завдань сучасної вітчизняної історіографії, особливо цінно, що, серед іншого, історик підняв питання “о социальной судьбе малороссийских казаков в первой половине XIX века” і намагався представити “положение небольшой сословной единицы” [4]. Водночас, М.Стороженко ставив проблему в площину визначення політики російської центральної та місцевої влади щодо прав, в тому числі економічних, козацтва регіону, яка була особливо активною в зав'язку з необхідністю створення козацьких полків під час зовнішньої та внутрішньополітичної загрози для держави. А відтак, історик продовжував розглядати цей стан під кутом зору можливості, чи неможливості відновлення традиційних військово-організаційних структур. Тобто, на першому місці все ж таки стояла проблема стосунків між козацтвом та владою. Імовірно, М. Стороженко не випадково обмежився першою половиною XIX ст., оскільки стояв на точці зору, що з переведенням козацтва Лівобережжя у відомство Міністерства державного майна “социальную роль” було зіграно через злиття цієї “сословной единицы” з державними селянами. Безумовно з цим можна погодитися лише частково. Зміна підпорядкування ще не означала зникнення козацтва як окремої групи суспільства. Хоча, слід визнати, праця М.Стороженка стала класичною і надовго визначила історіографічний канон. Фактично такий самий підхід, з акцентуалізацією уваги на вже відомих сюжетах – формування

малоросійських полків у 1812, 1831 рр., роль генерал-губернаторів О.Б.Куракіна, М.Г.Рєпніна у відстоюванні козацького права власності на землю, свободу винокуріння, – притаманний працям істориків як початку, так і кінця ХХ століття [5]. По великому рахунку, функціонування в ХІХ ст. лівобережного козацтва як окремої соціальної категорії в українській історіографії не розглядалося. Щоправда, це ж саме можна сказати й про інші групи, стани українського суспільства, про різні явища соціальної історії. І до цього часу слушною залишається думка М.Слабченко, що “ХІХ століття для України лишається майже зовсім незнаним” [6]. Певним підтвердженням цього можна вважати відсутність на сторінках чотирьох номерів порівняно нового, досить якісного альманаху соціальної історії “Соціум” статей з означеного періоду в цілому та з історії козацтва цього часу зокрема [7].

Єдиною проблемою, безпосередньо не пов’язаною з військово-організаційною історією на означеному часовому відрізку, стало дослідження процесу так званого “відшукування козацтва”, якому віддали данину історики, починаючи знову ж таки від М.Стороженка. Але, на мій погляд, найбільш повно на даний момент це було висвітлено в працях О.І.Путра, зокрема, в його відомій монографії, яка побачила світ у 1988 р. [8]. Та оскільки автор не ставив собі завдання вийти за межі ХVІІІ ст., розробка цієї важливої соціальної проблеми, якій тут було приділено спеціальну увагу, не вийшла на більш широкий часовий простір.

Традиція розглядати лівобережне козацтво як одну з груп державних селян найбільш рельєфно зреалізована в монографії Т.І.Лазанської, яка, до речі, зробила підрахунки, які свідчать, що, принаймні в першій половині ХІХ ст., в Полтавській та Чернігівській губерніях саме козаки становили найбільш численну групу державних селян, причому з 1813 по 1850 рр. спостерігалася тенденція до її збільшення: в Полтавській губернії з 294.509 до 350.030 чоловік, в Чернігівській з 166.396 до 199.168 [9]. Для порівняння: державних селян на Полтавщині в 1850 р. – 49.222, на Чернігівщині – 104.973. У 1860 р. за даними Міністерства державного майна козаки цих двох губерній налічували 595 989 осіб [10]. Навіть перший поверховий погляд на ці дані ставить під сумнів можливість розчинення великої кількості козаків, стиль життя, традиції, звички, кінець-кінців ментальність яких формувалися протягом досить тривалого часу, тільки тому, що їх приписали до іншої установи. Можна в певній мірі погодитися з З. Когутом, що зміна юрисдикції мала “далекосяжний наслідок”, але, на мою думку, він полягав далеко не в тому, що були перекреслені “всі питання особливого козацького статусу” [11], оскільки він все ж визнавався і державою, і, головне, місцевим суспільством.

Стосовно ж втрати військової організації, слід зазначити, що, як показали дослідження сучасних істориків, вже в ХVІІІ ст. процес станової трансформації призвів не лише до часткового оселяння козаків, а й до зміни системи цінностей, в якій військові справи вже не займали перші місця. При цьому козацтво не втрачало відчуття своєї окремішності [12]. Наважуся припустити, що суспільно-політичні зміни на Лівобережжі в кінці ХVІІІ ст., в тому числі й ліквідація козацьких полків та юридичне оформлення кріпосного права, лише закріпили це відчуття, що й справді не давало можливості надалі потонути в селянському морі.

Але тут як раз і виникають питання: як же йшов процес адаптації козацтва до нових умов, як переживався цей новий соціальний зсув, яким чином відбувалася еволюція козацького господарства, землеволодіння, майнових та поземельних стосунків козацтва та інших соціальних груп, перерозподіл козацьких ґрунтів, що без сумніву також впливало на матеріальне становище, функціонування козацтва як соціальної верстви, співіснування з іншими станами, зміна ціннісних орієнтирів, еволюція станової свідомості? та багато інших, тобто питання, які можна вважати центральними в контексті завдань нової, точніше новітньої, соціальної історії. Але перш ніж ми зможемо дати на них вичерпні відповіді, необхідно приступити до тотального дослідження козацької спільноти регіону ХІХ ст. Без комплексного вивчення еволюції козацького стану в означений період, на мій погляд, важко уявити розв'язання цілої низки фундаментальних проблем соціальної, економічної, політичної історії, духовно-культурних змін в українському суспільстві ХІХ ст. На цьому шляху необхідні не лише нові підходи, новий погляд та дослідницький інструментарій, а й введення до обігу широкого кола ще не залучених джерел, або трансплантація відомих.

Розуміючи, що починати велику справу можна лише гуртом, наважуся запропонувати для початку лише один досить інформативний, з моєї точки зору, документ з рукописного зібрання Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), який ніби-то безпосередньо відноситься до проблеми “відшукування козацтва”, хоча й періоду, так би мовити, спаду цього явища (1825 р.), але водночас не лише розкриває механізми цього непростого процесу, а й цілу гаму людських стосунків, тим більше, що тут представлена безпосередня розповідь одного з таких “пошукачів”.

Архівна назва справи – “Подуражный, крепостной помещика Черниговской губернии А.Марковича, называвший себя казаком Степаном Грядневым-Богдановым. Донос на ямщиков и казаков, бранивших Александра I и Аракчеева, и на А. Марковича, убившего двух крестьян” [13] – вже відразу інтригує, а сам її зміст не відноситься до числа таких вже й типових, коли наводилися необхідні аргументи на користь затвердження козацького статусу. Хоча, драматичні події нерідко траплялися під час “відшукування козацтва” (згадаймо хоча б Турбаївське повстання), тут “пошукач” вдався до не аби якої винахідливості, до чого його, імовірно, змусили надзвичайні обставини. Загалом, лівобережне козацтво кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. не відзначалося таким вже радикалізмом і як правило вирішувало складні для себе проблеми легітимним шляхом, або втечами чи переселенням на південь. Імовірно, відсутність будь-якої агресивності у відстоюванні своїх прав дала можливість М.Г.Рєпніну в листі до В.П.Кочубея 27 січня 1833 р. написати: “Ради бога, будьте совершенно спокойны относительно наших казаков, – это прекрасный народ, у них много общего с их приятелями – волами: им скажут *цоб* [14] – и они пойдут налево, *цабе* – пойдут направо, и Вы знаете, что волы только тогда становятся упрямы, когда их заставляют тащить свыше их сил” [15]. Мабуть, тут ми маємо саме такий випадок, коли Побуражный, або Степан Гряднев-Богданов, який протягом багатьох років відшукував козацтва, не розраховуючи на законне вирішення проблеми, вдався до екстраординарного звернення до самого царя.

Як видно зі справи, Подуражний поміщиком Марковичем був переданий суду “за воровство и побегі” і “содержан был в остроге” [16], всупереч закону, згідно якого, поки тривав процес “відшукування”, за рішенням повітових судів претендент на козацький статус звільнявся від залежності навіть тоді, коли заявлявся протест з боку поміщика-душевласника [17]. Але цілий ряд нюансів – відсутність необхідних документів про належність до реєстрового козацтва, сумніви в достовірності свідчень 12-ти дворян, або козаків, купців і міщан, вплив на судових чиновників поміщиків – часто-густо не сприяв негайному вирішенню справ і призводив до багаторічної тяганини, під час якої траплялися різні негаразди. В даному випадку, знаходячись в острозі і втративши надію на законне вирішення справи, в листопаді 1824 р. цей козак-селянин вдався до нестандартних дій і написав листа імператору, в якому зголосився розкрити важливий секрет. Для цього його привезли до Петербургу, а там виявилось, що секрет полягав в тому, що вотчиний голова приписав одного солдатського сина до своєї вотчини. Подуражний був відправлений до Чернігівського губернатора, який розпорядився в короткий термін закінчити справу і оголосити донощику, що з таких приводів імператора не турбують [18].

У 1825 р. Подуражний, імовірно, через те, що проблема так і не була розв’язана, вирішив ще раз нагадати про себе новим листом до Олександра І, в якому розповів про побачене і почуте під час своєї подорожі зі столиці. Текст не міг не зацікавити і 7 липня імператор написав: “Кажется за сим человеком нужно будет послать нарочного фельдъегеря. Сюда привезти” [19]. Вдруге Подуражний опинився в Петербурзі, був відправлений до Шлісельбургської фортеці, комендант якої генерал-майор Плуталов його допитав [20]. Розповідь виявилася настільки дивною та несподіваною, що Плуталов прийшов до висновку: “одним показаніям Подуражного нельзя дать веры а для точнаго изследования нужно сделать ему очныя ставки во всеми теми лицами о которых он упоминает” [21].

Важко сказати, яке все це мало продовження, чи були проведені очні ставки, допитані інші фігуранти, в цій архівній справі таких матеріалів немає. Але в даному випадку це не має такого вже й значення, так само не дуже важливо, наскільки розповідь Подуражного була правдивою, в звичайному розумінні поняття. Хоча слід сказати, що допитаний 22 вересня 1825 р. в цій справі Чернігівського гарнізонного батальйону унтер-офіцер Абрамов, який супроводжував донощика у “відрядженні”, підтвердив випадок з ящиками в точності: “Я сие слышал но начальству не объявил потому что полагал объявит обо всем Подуражний” [22]. Подальша евристична робота може прояснити і розширити сюжет і тоді можна буде говорити про суспільні настрої в козацькому середовищі. Але й цей фрагмент, на мій погляд, дає поштовх порозмірковувати над особливостями самосвідомості козацтва в складний момент пристосування до нових суспільних реалій.

Текст цього доносу, записаний зі слів “пошукача”, пропоную нижче для ознайомлення, його зміст може бути включений у різноманітні сюжетні кола. Друк здійснюється за документами з Архіву Головного штабу, які відклалися у Відділі рукописів РНБ, із збереженням лексичних, стилістичних, пунктуаційних особливостей тексту.

**Его сиятельству Господину генерал от Артиллерии и кавалеру графу
Алексею Андреевичу Аракчееву.**

**С допроса взятого Черниговской губернии казака
Степана Гриднева-Богданова Подуражноаго по доносу его.**

“В нынешнем 1825 году в январе месяце когда везли из петербурга в чернигов то псковской губернии село не помню как называется но по приметам могу показать в каком доме ямщиков, где я обогривался тут их ямщиков было человек восемь, оные меня спрашивали: что ты из военных поселян, а я отвечал, что я из малороссиян сельских жителей, они же ямщики говорили с каких же ты, из военных или каких, что у тебя волосы на бороде обрезаны, то я сказал что у наших предков все бороды по малороссийски бреют и даже на головах с низу волосы подбривают, то они начали говорить вот в наших местах никогда бород не обрезают но ныне государь с аракчеевым начал многим обрезать бороды и разоряли селения и дома хозяйственныя, да еще говорят что и нашу деревню и около нас смежных будут брить и разорять нас то не быть государю и аракчееву в живых, в то время был при том унтер-офицер алексей абрамов тоже слышал который меня вез в петербург о обратно, то я едучи дорогою говорил унтер-офицеру, что я еще в первый раз слышу что за бороды народ ропщет на государя и аракчеева, а у нас еще за честь почитают, кто чисто бороду бреет.

В то же время когда везли меня из петербурга в феврале месяце черниговской губернии и черниговского повета в селе брусилове, где я имел ночную квартиру а при мне было два рядовых и три человека казаков и хозяйка того дома, то между собою говорили, что какие делаются от нижних судов притеснения, почти невозможно жить на своих грунтах то из числа оных казаков один сперва проговорил, что тому государь виноват, что воля дана что хотят то и делают его стоит убить, коему козаку дал я пол папушки табаку и тут я говорил им: в чем государь виноват, государь не может за всяким нижним судом усмотреть, что делают, закон его везде равен да неравно исполняют нижние суды, а государь никому не желает обиды, ибо мы все равны, у государя. Да и как можно быть без государя, но они казаки сказали: после сего лучше, или худше будет да не лучше ли будет порядок но хозяйка того дома сказала что нет государь не виноват, а виноваты суды, то по прибытии моем в глухов о таковых произносящих словах на имя государя просил глуховскаго стряпчаго дабы он донес гражданскому губернатору но он сказал донесу, но донес ли или нет мне сего неизвестно, потом также просил глуховскаго полицмейстера дабы он со своей стороны донес гражданскому губернатору но полицмейстер мне сказал: не наше дело об этом доносить, ибо буду я и ты за оное под судом, а где что делается там будут и ответствовать.

Черниговской губернии города глухова села полошек помещик андрей маркович в злости убил до смерти своих двух крестьян и когда о убитом первом человеке священник донес суду, то суд приехал в село полошки для освидетельствования, то маркович заседателю бардашу и секретарю белявскому дал им по сто рублей то они по свидетельству определили якобы падучею болезнию побился и от того умер, а о втором убитом человеке то маркович подкупил того же уезда села полошек дворянина никифора максимовича и священника, ибо они похвалились донести, то чтобы они суду не доносили, который убитый человек закопан без ведома суда в лесу, после сего маркович в злости своей напал на дом казеннаго крестьянина лукьяненко и разорял онаго, забирал казенных крестьян к себе в дом в самую полночь насильно от чего происходил гвалт и драки и забравши в дом людей бил нещадно так что едва было не лишил некоторых жизни, а при том помянутый маркович и меня когда заковал в ножные железа бил по щекам табакеркою вибил два зуба и кричал в озартном виде сими словами: я государь и

министр и суд мой заковал тебе ноги закую еще цепью за шею к колоде и заморю голодом, где сгниешь как колода.

О таком самоназвании марковича себя государем министром и суде его объявил я об оном суде, но суд на сие мне ничего не сказал, а при том я протестовал суду о сделанном фальшивом против закона документе и прошении кои поступили верховному правительству вовсе ложное и обманное, то тут секретарь наум белявский сказал мне: что же ты об этом обмане донесешь государю, важность какая и сам засмеялся, когда же маркович суду и при сельском обществе сказал обо мне что он меня не желает и не желал у себя держать, то суд отдал меня сельским урядникам и велел явиться с поручителями в суд то я на другой день явился но суд сказал есть ли поручители я сказал есть, то суд оным поручителям казаку морозу и казенному крестьянину колбасенку сказал: подавайте прошение в суд, то вам его отдадут на поруки, и оным моим поручителям по повелению суда прошение секретарь белявский диктовал из служителей канцелярских переписал и по подаче моими поручителями прошения то стряпчий секретарь белявский отозвали меня и сказали: дай нам по сто рублей комисарю секретарю и стряпчему, а ежели не дашь то поручителям твоим откажем а тебя посадим в острог, то я начал их просить: помилуйте вы сами изволите знать, что маркович землю и всю движимость на пять тысяч рублей забрал к себе с 1816 года, даже дети мои не имеют дневного пропитания и умерли бы голодною смертию, если бы не бабка казенная крестьянка воспитывала из своего имущества, то секретарь и стряпчий за не дачу им денег отослали меня в острог, а поручителям в прошении отказали. После через две недели стряпчий приходит в острог и говорит мне что хорошо здесь сидеть а я сказал: власть ваша, что ж делать, буду сидеть когда у меня для подарку нет столько денег, то оный стряпчий мне сказал деньги не бог и не государь да много милуют, а ты будешь здесь сидеть, земля и движимость останется за марковичем и маркович заберет твоих детей и жену твою к себе в крестьяне, а тебя сошлет в сибирь, и так с 1824 года первой недели великаго поста суд посадил меня в тюремный замок и содержался сего года июля по 30 день из коего замка его сиятельство граф алексей андреевич истребовал меня.

Когда же я приехал из петербурга и посажен опять в острог из коего глуховским нижним судом призван был великим постом на страстной неделе, для отбирания от меня о фальшивом документе сделанном казенным крестьянином села полошек прохором сивозкой-ткаченком показание, в то время тут были комиссар, секретарь белявский и стряпчий, то говорили, что государь и аракчеев дали тебе защиту и пособие с онаго производили насмешку, то я будучи в горестном моем положении на ихнюю насмешку ничего не отвечал”.

Вр РНБ. – Ф.1000. – Оп.2. – Спр.1072. – Арк. 1 – 5

Бібліографічні посилання:

1. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К., 1996. – С. 241.
2. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994; Каюк С.М. Задунайська Січ. 1775 – 1828 рр.: Автореф. дис ...канд. іст. наук. – Д., 1999. – 15 с.; Вона ж. Політика Новоросійського керівництва стосовно запорозького козацтва на початку ХІХ ст.: до питання формування Усть-Дунайського Буджацького війська // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2001. – Вип. 1. – С. 48 – 55; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). – Запоріжжя, 2000; Вона ж. До причини створення та ліквідації південноукраїнських козацьких військ в останній чверті ХVІІІ – ХІХ століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХVІІІ – ХІХ століття. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С.172–185; Вона ж. Риси традиційно-побутової культури козацького військового

населення XIX століття // Там само. – Вип. 7. – С. 259 – 264; Шиян Р.І. Кримсько-татарське козацьке військо (1784 – 1796 роки) // Там само. – Вип. 4 (5). – С. 215 – 219 та інші.

3. Стороженко Н. К истории малороссийских казаков в конце ее и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – Апрель. – С. 124 – 156; Июль. – С. 460 – 483; Октябрь. – С. 115 – 131; Ноябрь. – С. 143 – 156; Декабрь. – С. 332 – 350.

4. Стороженко Н. Указ соч. // Киевская старина. – 1897. – Ноябрь. – С. 153.

5. Павловський І.Ф. Малороссийские козацьки полки в боротьбі з поляками в 1831 г. // Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии. – 1910. – Т. 7. – С. 108 – 114; Він же. Малороссийское козацьке ополчення 1812 году // Киевская старина. – 1906. – Сентябрь. – С. 1 – 20; Октябрь. – С. 137 – 154; Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – К., 1925. – Т. 1. – С. 64 – 68; Когут З. Вказ. праця. – С. 192 – 195, 241 – 248; Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802 – 1856: функції, структура, архів. – К., 2001. Тут слід зазначити, що праці двох останніх істориків не були спеціально присвячені козацтву і сюжети, з ними пов'язані, використовувалися в першу чергу для ілюстрації авторських концепцій. Водночас, ці роботи відносяться до числа небагатьох, де мова все ж таки ведеться про козацтво періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст., хоча й переважно з опертям на своїх попередників. Тому обійти увагою дані дослідження ніяк неможливо, враховуючи також їхній вплив на сучасну історіографічну ситуацію. Особливо це стосується резонансної праці З. Когута, яка стала не лише для широкого загалу, а й для фахових істориків з різних країн фактично одним з основних джерел інформації про занепад Гетьманщини та про процес втягування малоросійського суспільства в систему Російської імперії.

6. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – К., 1925. – Т. 1. – С. III.

7. Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1; 2003. – Вип. 2; 2003. – Вип. 3; 2004. – Вип. 4. Щоправда, XIX ст. стосується одна історіографічна стаття: Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) // Соціум. – 2004. – Вип. 4. – С. 215 – 228.

8. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. – К., 1988; Він же. “Шукання козацтва” як форма антифеодальної боротьби // УІЖ. – 1969. – № 11. – С. 95 – 102.

9. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989. – С. 12.

10. Когут З. Вказ. праця. – С. 247.

11. Там же.

12. Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1994; Він же. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; Репан О.А. Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735–1739 рр.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Д., 2003. – 16 с.

13. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі: ВР РНБ). – Ф. 1000. – Оп. 2. – Спр. 1072. – 8 арк.

14. Курсив автора листа.

15. Письмо М.Г. Репнина В.П. Кочубею от 27 января 1833 г. // Стороженко Н. К истории малороссийских казаков в конце ее и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – Ноябрь. – С. 148.

16. ВР РНБ. – Ф. 1000. – Оп. 2. – Спр. 1072. – Арк. 5.

17. Стороженко Н. Указ соч. // Киевская старина. – 1897. – Июнь. – С. 463.

18. ВР РНБ. – Ф. 1000. – Оп. 2. – Спр. 1072. – Арк. 5.

19. Там же. – Арк. 1.

20. Там же. – Арк. 6.

21. Там же. – Арк. 7.

22. Там же.